

FERGE ZSUZSA

Az EU és a kirekesztés*

A kirekesztettek nem találkoznak „az állammal”. A *kirekesztés* a társadalmi struktúrálódás egy vetülete, az okok a globális és nemzetállami trendekkel függnek össze. Ám a *kirekesztettek* mindig „helyben” vannak, legyenek falusi munkanélküliek, gyesből élő egyedülálló anyák, a lift nélküli harmadik emeleten lakó mozgáskorlátozottak, cigánysoron élők, budapesti hajléktalanok. Nagy nemzeti nekibuzdulások, országos stratégiai programok, ha lennének is, automatikusan nem érik el őket.

Kirekesztés – Összetartozás

Mindenekelőtt valamit a szavakról. 2002 júliusában volt az EU csatlakozás során az első nyilvános fórum kirekesztésről és összetartozásról. Szalai Júlia is, én is előadók voltunk. Egymástól teljesen függetlenül ugyanazzal kezdtük az előadást: a szavak értelmezésével. És ugyanarra jutottunk: az exklúziót pontatlanul, az inklúziót szinte sehogyan nem tudjuk magyarítani, főként a jogokra épülő társadalmi tagság *tényének* gyengesége miatt. Idézek mindkét tanulmányból.

Szalai Júlia a következőket írja (2002):

„(Az *exclusion*ont) magyarul csak három különböző kifejezéssel tudjuk érzékeltetni, s távolról sem mindegy, sőt, kifejezetten más és más társadalomképet, illetve társadalompolitikai cselekvési szándékot hordoz, hogy a nyelvi átültetésben melyik szóhasználattal élünk. A *'társadalmi kirekesztés'* – az *'exclusion'*-nak a szakirodalomban e leggyakrabban megjelenő magyar fordítása – ugyanis aktív, tudatos cselekvést, mégpedig konkrét személyekhez, illetve azok adott csoportjaihoz köthető cselekvést implikál: valakik fejükbe vették és hatalmuk meg eszközeik is voltak hozzá, hogy valaki másokat leszorítsanak a pályáról.

* Előadás a „szociális munka akciónapja” alkalmából tartott konferencián 2002. november 11-én. E nap a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége kezdeményezésére intézményesült 1997-ben.

Az 'exclusion' szintén gyakran hallható-olvasható második fordítása a 'kirekesztettség'. Szemben az előző értelmezés aktivitás-centrizmusával, a 'social exclusion'-nak ebben a magyar megfeleltetésében csak a végállapot, mégpedig a passzív szenvedőként megélt megfosztottság helyzete jelenik meg: az érintett szereplők nem egy viszony és nem is egy folyamat részeseiként állnak előttünk, hanem szinte fátumként rájuk szakadt szerencsétlen állapotukban. E második fogalomhasználat segítségért kiált: jönnie kell valakinek, aki támogató jobbot nyújt, a kirekesztettet ismét az ajtón belülré vezeti, és rá sem kérdezve arra, hogy miért került onnan kívülre, igyekszik *adott* helyzetén enyhíteni.

Végül, a 'social exclusion' harmadik fordításaként elvétve találkozunk a '*társadalmi kirekesztődés*' kifejezéssel is. Igaz, fülünknek kissé furcsán cseng a magyar nyelvben ritka passzív szerkezetre rávetülő, a folyamat-jelleget megjenítő ikes-igés képzés, majd annak a főnévi zárótaggal való kombinálása; mégis, talán ez a grammatikailag némiképp szokatlan formula az, amely az angol megfelelőt leginkább közelíti a fogalom jelzett hármass jelentéstartalmának együttes megragadásában. A megelőző két fordítási verzióval szemben fontos különbség, hogy ez utóbbi kifejezés középpontjában maga a *folyamat* áll, ezért az a folyamat irányának és tartalmának megváltoztatására törekvő politikai beavatkozást implikál – azaz, a kirekesztődés kezdeményezőinek átnevelése, illetve áldozatainak egyéni esetkezelés útján való megsegítése helyett az adott társadalmi környezet megváltoztatására irányuló *társadalompolitikai cselekvésre* hív fel.

A 'social exclusion'-t mérsékelni, illetve megszüntetni hivatott 'social inclusion' magyar megfeleltetésével azonban ennél nagyobb a gond: a fogalomnak *nincs* hiteles magyar tükörfordítása. Igazi tartalma szerint ugyanis a 'social inclusion' a fentebbiekben kibontott három rétegű jelentéstartalom *együttes* meghaladását jelenti: vonatkozik a kirekesztődést előállító *strukturális-hatalmi viszonyok* átalakítására (mégpedig a hatalomból kiszorulókkal és eszközökkel való felruházása révén), vonatkozik a *kirekesztettség* állapot megváltoztatására helyzetjavító komplex szociálpolitikai programok révén, és vonatkozik egy olyan *társadalompolitikai keret* megteremtésére, amely kiterjeszti a társadalmi tagság fogalmát és terjedelmét mindama területekre és csoportokra, amelyeket és akiket a hagyományos jóléti programok mindeddig vagy el sem értek, vagy legfeljebb a társadalom periferiáján tartottak. *Azaz, a 'social inclusion' röviden a társadalmi részvétel és részesedés újrabszabályozását, valamint a társadalmi tagság terjedelmének kiszélesítését jelenti.* Ha ezt meggondoljuk, akkor nem tarthatjuk véletlennek, hogy a magyar nyelvben kínkeservvel sem találunk legalább közelítően jó tükörfogalmat. A megfelelő kifejezés hiánya ugyanis hű leképezése a mögöttes politikai diskurzus és az integratív tartalmú demokratikus társadalompolitikai tradíció hiányának, mélyebben pedig a szociális jogok értelmezésében, valamint az állam és a társadalom viszonyáról való gondolkodásunkban mutatkozó zavaroknak. Ha

tehát olyan fordítást keresünk, ami mégiscsak illik a hazai politikai realitásokhoz, amit érteni és értelmezni tudnak a jóléti politikák döntéshozói és aktorai, akkor alább kell szállnunk a társadalmi tagsághoz és a szociális alapjogokhoz kötődő hosszútávú társadalompolitikai gondolkodás magaslatairól, és pragmatikusabban kezelhető, itt és most értelmezhető fogalmi megfeleltetéseket kell keresnünk. Ebben a szűkített értelmezésben már nagyobb szerencsével járunk: csak vissza kell nyúlnunk az 'exclusion' fordításaként számbavett kifejezésekhez, és értéktartalmuk szerint kézenfekvően adódnak az 'inclusion' fordítására szolgáló ellentétpárjaik. Így: az 'exclusion' leggyakoribb fordításaként megjelenő kirekesztés cselekvési ellentettjeként előttünk áll az 'inclusion' leggyakoribb értelmezése – a *befogadás*. Könnyű észrevennünk a fogalompár két tagja közötti értékharmoniót: miként a kirekesztés, úgy a befogadás is erősen személyközi és aktivitás-tartalmú. Az utóbbi vonatkozásban a fogalom mindössze megfordítja az aktív és erőpozícióban lévő fél tevékenységének irányát, aki immár mindabba bevonja a gyengét, amiből eddig kiszorította. Persze láttuk: cselekvése új irányát talán nem jószántából választja meg, hanem a felvilágosító munka és a kilátásba helyezett szankciók hatására. De annyi bizonyos: feltétlenül helyben és a személyközi közösségi tevékenységek platformjain kell cselekednie; a politikai döntéshozatal dolga pedig annyi, hogy e helyi erőfeszítésekhez háttérrel, forrásokat és kellő szakmai tudásfedezetet biztosítson."

Saját írásom (2002) lényege hasonló :

„(Kirekesztés) Az exklúzió–inklúzió téma maga olyannyira nem volt sajátunk, hogy a szavaink egy része is hiányzott, vagy hiányzik. Az exklúzió esetében nem volt túl nagy nehézség. Sok hasonló értelmű szó közt válogathattunk: kizárás, kiszorítás, peremre sodródás, és persze exklúzió. A *kirekesztés* egységes használatában épp pragmatikus okokból (mert a csatlakozás napirendjén szerepel a kérdés) mostanság kötetett hallgatólagos megegyezés. Nem rossz kifejezés, de latin eredetű megfelelőjénél, az exklúziónál, annyival szegényebb, hogy csak az aktív szándékra utal – valakik valakiket ki akarnak rekeszteni. Az exklúzió magában foglalja a „passzív” egyéni vagy társadalmi történést is, akár azért, mert szubjektíve (mondjuk, remeteként) „ki akarnak rekesztődni” (Barry 1998), vagy sokkal inkább azért, mert a társadalmi folyamatok – nem véletlenül – úgy működnek, hogy valakik kirekesztődnek a nélkül, hogy a kirekesztő szándék könnyen azonosítható lenne.

(Összetartozás) Az *inklúzióval* bajban vagyunk. Magyar megfelelőben egyelőre nem egyeztünk meg. Vannak javasolt fogalmak: beilleszkedő, beilleszkedést segítő, befogadó társadalom. Egyik sem adja vissza az eredeti európai uniós szándékot, amely a kirekesztéstől mentes társadalomnak megfelelő pozitív fogalmat keresi. (Az inklúzió tükörfordítása a kirekesztés mintájára a berekesztő lenne, ami viccnek

sem jó.) A „beilleszkedő társadalomnak” nincs sok értelme, ha csak nem arra utalunk, hogy a magyar társadalom beilleszkedik Európába vagy a globalizációba. A beilleszkedést segítő társadalom azt sugallja, hogy a társadalomnak megvannak a maga szokásai és normái, és paternalista módon segít, hogy mások ehhez simuljanak. Érzékelteti, hogy beillesztő és beilleszkedő közt van valamilyen hierarchikus viszony, illetve hogy az asszimiláció az elvárt beilleszkedési modell. A most használt társadalmi beilleszkedés kifejezés egyének életében zajló folyamatokra, nem a társadalom minőségére utal, és a beilleszkedés említett felhangjait hordozza. A „befogadó társadalom” jó kifejezés lenne, ha a befogadás gesztusa nem lenne többé-kevésbé lefoglalva az idegenek, manapság a menekültek számára. Ezért javasoljuk az „összetartozó” társadalom kifejezést, amely felhangoktól mentes, bár kicsit szokatlan. Visszafordítva: az összetartozó társadalom lehet inkluzív társadalom is, meg integrált társadalom is.

Lehetne értelmezni ezeket a nyelvi sajátosságokat a magyar történelmi tapasztalatok, vagy akár a magyar „néplélek” tükrében, de erre itt sem tér, sem idő. Csak utalok Szalai Júlia régi (eredetileg 1983-ban írott) tanulmányára, amelyben azt boncolgatta, hogy mi mindent lehet a szociálpolitika nyelvvel el- vagy leleplezni (Szalai 1998). A sok lehetséges megfontolásból itt csak azt emelném ki, hogy a társadalmi mezőben mi mindenre *nem* alakultak ki eddig olyan fogalmaink, amelyek magától értődően fejeznék ki az egyenrangúság, egyenlő méltóság, jogok és jogosultságok együttesét. A probléma valószínűleg nem nyelvünk szegénysége. A találó, könnyen elterjedő kifejezésekhez olyan *társadalom* is szükséges, amely anyanyelvi szinten használja, azaz *belülről* teszi magáévá a szavakat, és amely elismeri tagjai egyenlő társadalmi tagságát.”

Egy általános és egy gyakorlati tanulságot vonnék le mindebből. A gyakorlati következtetésem az, hogy az „inklúzió” magyar megfelelőjét meg kellene változtatnunk. Jelezni kellene a paternalizmussal való szakítást azzal, hogy „befogadó társadalom” helyett „összetartozó társadalomról” beszélünk. Az általános tanulság, ami ennél sokkalta fontosabb, a kirekesztés–összetartozás politikai vetületét hangsúlyozza. A politika nyílt és burkolt üzenetei pozitív vagy negatív erőforrások lehetnek a kirekesztés elleni erőfeszítéseknél. Ha a politika cinkosságot vállal a kirekesztő erővel, ha bátorítja, vagy épp maga artikulálja a szegényekkel szembeni, az „értékteleneket és dologtalanokat” elítélő, a cigányokat megbélyegző szövegeket, akkor a kis közösségekben a kirekesztésre hajlamosak felbátorodnak, és a helyi – önkormányzati vagy civil – mozgások a sugallt mintákat fogják követni. Ha a politika vállalja, hogy – akár sok részérdeket sértve is – az összetartozó társadalom szószólója legyen, akkor a „politikailag korrekt” közbeszéd azokat erősíti helyben, akik egy méltányosabb, toleránsabb, „befogadóbb” környezetben szeretnének élni.

Európa és az exklúzió

Tudjuk, hogy az EU Szén–Acél Közösségként alakult meg, s fokozatosan látta be, hogy a gazdaság jó működése nem elég ahoz, hogy a Közösség közösség is legyen. Az 1957-es szerződés, amellyel megalakult az Európai Gazdasági Közösség, 12 szociális tárgyú cikkelyt tartalmazott (117–128), amelyek azonban kizárólag a foglalkoztatásra összpontosítottak, illetve csak a keresőkre vonatkoztak (munkajog, munkafeltételek, társadalombiztosítás elismerése, üzemi baleset, kollektív bértárgyalások stb.). A szociálpolitika egészét azonban ugyanekkor szubszidiárius ügyként definiálták, azaz az országok felelősségévé tették. A következő jelentősebb fordulót az 1972. évi Párizsi Csúcstalálkozó jelentette. Először állapodtak meg a tagországok abban, hogy szociális kérdésekben közös direktívákat dolgoznak ki, amelyeket országonként különböző módokon formálhatnak törvénnyé. Felhívták a különböző magán és civil intézményeket szociális normák betartására. Ugyanekkor fogadták el a „szociálpolitikai akcióprogramok” gondolatát. Ettől kezdve számos fontos dokumentum született, amelyek története ismert.

Amit itt kiemelek, az az a folyamat, ahogyan politika és kutatás összefonódásából kikristályosodott, majd lassan központi elemmé vált a kirekesztés elleni harc gondolata. Az említett Párizsi Csúcs az általános szociálpolitikai kérdések közül még a szegénységet emelte ki, mint amellyel a Közösségnek illetve az akcióprogramoknak foglalkozniuk kell. A Közösség struktúrája nehezen fogadta be a gondolatot, így csak három évvel később valósult meg az Első Szegénység-program. (E programokról l. Washington et al., 1998) Az 1975 és 80 közötti program 60 egészen különböző projektet jelentett, nemzetközi és országtanulmányokkal kiegészítve. Az elemzők (Dennet et al., 1982) már ekkor felismerték, hogy a tartós munkanélküliek és az egyyszülős családok szegénysége növekvőben van. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy a szociális munka szerepe az elemzés önálló része, és hogy a projektek módszertanának vizsgálatánál nagy hangsúlyt helyeztek a közösségi munkára.

Ettől azonban még továbbra is háttérbe szorultak a szociális ügyek. Rengeteg civil és politikai erőfeszítésre volt szükség (amelyekben Jaques Delors szerepe elvülhetetlen), hogy a szociálpolitika, és ezen belül a szegénység témája erősebb polgárjogot nyerjenek. Ezen erőfeszítéseknek köszönhetően jött létre a Második Szegénység-program, amelyet az Európai Unió Tanács egy 1984. évi határozatával indított útjára. E határozat azt szorgalmazta, hogy „az Európai Közösség küzdjön hatékonyan a szegénység ellen, hozzon pozitív intézkedéseket a hátrányos helyzetűek segítése érdekében, és találja meg a legjobb eszközöket, amelyekkel leküzdhetők a szegénység okai, és enyhíthe-

TANULMÁNYOK

tők következményei”¹. A Második program 1985–1988 között zajlott. 91 projektet indítottak szegény csoportokkal mint a fiatal falusi és városi munkanélküliek, idősek, gyermeküket egyedül nevelő szülők, hajléktalanok és migránsok. Az elemzésekből kitűnt, hogy mindenütt megjelent a szegénység új formája, a marginalizálódás vagy kirekesztődés, amely – többek között a munkahiány miatt – összefügg a globalizálódás nyomán kialakuló új struktúrákkal. A jelenséget mindenhol észlelték, szegény és gazdag országokban egyaránt. A Második programról szóló ECC határozat² a tanulságok összegzésekor először jellemzi az új helyzetet ezen a politikai szinten a társadalmi kirekesztés fogalmával.³

A tanulságok nyomán a Harmadik Szegénység-program (amelynek megindítása ismét roppantul elhúzódott) elsősorban a kirekesztésre koncentrált. A program 1989 és 1994 között 42 projektet valósított meg hátrányos helyzetű csoportokkal. A projektek kevésbé voltak egyediek és esetlegesek, mint az előző két programban. A Brüsszeli Bizottság nagyobb szerepet játszott összehangolásukban, és súlyt helyezett három elv érvényesítésére. Először: hangsúlyozta, hogy a szegénység és kirekesztés egyaránt sokrétű problémák, s ezért ellenük küzdeni is csak sokdimenziós közelítéssel lehet. Másodszor: a projektek megvalósításánál alapvetőnek tekintették a különböző típusú partnerségeket. És végül, teljesen új elemként, a projekteket az érintett csoportok bevonásával igyekeztek megvalósítani, azaz nem „felülről lefelé”, hanem „alulról felfelé” irányuló mozgásokkal. Ez azt jelentette, hogy a projektek igyekeztek az érintett közösség egészét bevonni. A jelentés értékelése ismét CEC határozatként készült el 1995-ben.⁴ Az elemzés megerősítette, hogy a szegénység és peremre sodródás a társadalmi kirekesztés megjelenési formái. Ezt követően a kirekesztés központi fontosságú fogalom lett.

Mindezek alapján tényleg levonható az a következtetés, hogy a kutatások és a politika irányai, illetve nyelvezete szorosan összekapcsolódtak, a kutatások tanulságai politikaformálónak váltak. Hogy főleg a retorikát formálják-e, vagy a politika következményeire is hatnak, ezt ma nehéz megmondani. De a fentiek alapján úgy vélem, hogy már a politikai retorika változása is előnyös fordulat.

A kirekesztés fontosságára utaló dokumentumok példái tetszés szerint bővíthetők. Ahogyan azt már korábban megírtam, az 1995-ben létrehozott Bölcsek Tanácsa a következőket szögezte le: „Európát, a Tanács érzése szerint, nem lehet munkanélküliségre és társadalmi ki-

1 Council of the European Union 1984 Council Decision on Specific Community Action to Combat Poverty 85/8/EEC.

2 (89/C277/01)

3 Council of the European Communities (1989), Resolution of 29.9.89 on combating social exclusion (89/C277/01) Official Journal of the European Communities, C277/1, Brussels.

4 Commission of the European Communities (1995) Final report on the Implementation of the Community Programme Concerning the Economic and Social Integration of the Economically and Socially Less Privileged Groups in Society 'Poverty 3' (1989–94), Council Decision 89/457/EEC.

zárásra építeni, sem pedig csonka társadalmi tagságra. Európa vagy mindenki Európája lesz, vagy semmi nem lesz belőle.”⁵

Negyedik Szegénység-program nem született, ha jól tudom, azért, mert egyes országok (Németország) sokallták a költségeket. A korábbi tanulságokat azonban sokan levonták. Az Európai Unió mérvadó tényezői a mellett tették le a voksot, hogy az „európai szociális modell értékes és megerősítendő”⁶. Az Európa Tanács 1996 és 1999 között központi feladatának tekintette azt az 1995-ben elfogadott programot, amely az „Emberi méltóság és társadalmi kirekesztés” kérdéseivel foglalkozott (Duffy 1995). Az 1997 júniusában aláírt Amszterdami Szerződés szociális fejezetében megjelölt célok között nyomatékkal szerepel a társadalmi kizárás elleni küzdelem. Az európai állam- és kormányfők 1997. októberi csúcstalálkozójának záródokumentuma az európai integrációval kapcsolatban azt szögezte le, hogy a „társadalmi kohézió a megnövekvő Európa egyik legfontosabb szükséglete, és az emberi jogok és méltóság előmozdításának kiegészítője”. 1998-ban megalakult a Társadalmi Kizárás elleni Európai Bizottság⁷, amely tovább keresi a társadalmi kohéziót segítő politikákat.

Nagyjából 1998 óta a szövegek jelentős része már valóban nem a kirekesztésről, hanem ennek ellentettjéről szól, arról, hogy hogyan lehet erős kohézióra épülő, inkluzív, összetartozó társadalomhoz közelíteni. 2001-ben fogadta el az Európai Bizottság azt a dokumentumot, amely az elkövetkező években a társadalmi összetartozás erősítését szolgáló nemzeti tervek (National Action Plan on Social Inclusion, NAPincl) tartalmát alapvetően meghatározza (Atkinson et al., 2001). E nagyszabású dokumentum rögzíti azokat a területeket, amelyeket minden országnak figyelembe kell vennie a két évre szóló, beszámolásra kötelezett cselekvési programokban. Ezek a jövedelem, az oktatás-képzés, a foglalkoztatás, az egészség és a lakás. Mindegyikre vonatkozóan egy vagy több átfogó és részletesebb közös indikátort határoznak meg.⁸ Jelzik azt is, hogy újabb információk alapján további területek kerülhetnek be e körbe, mint a környezet, a kommunikáció, a különböző szolgáltatásokhoz hozzájutás, és a társadalmi részvétel, ideértve az internethez való hozzáférést is.

2002-től Magyarország is bekapcsolódott ezekbe a munkákba – ez év végig el kell készülnie egy közös memorandumnak, amely legalábbis számbaveszi azt, hogy hol tartunk. A helyzet nem túl jó. Az 1998–2002 közötti kormányzás határozottan és tudatosan erősítette a

5 European Commission (1996) *For a Europe of civil and social rights*. Report by the Comité des Sages chaired by Maria de Lourdes Pintasilgo. Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. Brussels.

6 Commission of the European Communities, 1997. *Modernising and improving social protection in the European Union*. Communication from the Commission.

7 European Committee for Social Exclusion.

8 A mutatók statisztikai gyakorlatba átültetése az EU-SILC (Community Statistics on Income and Living Conditions) programon belül történik. Ebbe már Magyarország is bekapcsolódott. (Köszönöm Havasi Évának az erre vonatkozó információkat és dokumentumokat.)

kirekesztő tendenciákat. Az új kormányzat néhány rossz döntést megváltoztatott, és retorikája gyökeresen más, nem szegénység-ellenes. Azonban a kirekesztés elleni, vagy a társadalmi összetartozásért folytatott különös erőfeszítések továbbra sem jelennek meg a kormányzati stratégiákban, a törvényhozásban, vagy a költségvetésben. Sőt, a Szociális törvény épp most (2002 novemberében) benyújtott parlamenti módosításai gyakran az ellenkező, a kirekesztő tendenciákat erősítő irányba mutatnak, például szociális jogok gyengítésével. Ez annál paradoxabb, mert, mint ezt korábban kimutattam, az 1994–1998 közötti szocialista-liberális kormány esetében (a Bokros-csomag ellenére) a jogbővítés volt a domináns tendencia (Ferge 2002).

Összefoglalva: Európa is küzd önmagával. Az erősebb érdekek piacpártiak. A polgárok többsége a piaci érdeket a biztonsággal és morális értékekkel ötvöző közösségi jóléti ellátások, azaz az erős jóléti állam mellett van, és partner, vagy partnerré tehető a társadalmi szétszakadás és kirekesztés elleni erőfeszítésekben. Ahogy Anna Diamantopoulou, a foglalkoztatás és szociális ügyek Európai Biztosa fogalmazott a társadalmi összetartozás nemzeti terveiről szóló jelentés bemutatásakor, 2001 októberében: „A társadalmi kirekesztés emberi kérdés. Hogy is ne lenne az, amikor az EU-ban ma 60 millió embert fenyeget a szegénység kockázata. De egyben gazdasági és kormányzati kérdés is. Gazdasági, mert csak egy összetartozó, kohéziv Európa tudja mozgósítani a ma rosszul kihasznált gazdag emberi erőforrásokat. 'Kormányzati' kérdés is, mert Európát még ma is sokan úgy tekintik, hogy előbbre valónak tekinti a nagytőke érdekeit az utca emberének érdekeivel szemben. Ez a jelentés azért fontos lépés, mert azt bizonyítja, hogy az Európai Unióban megvan a közös politikai akarat arra, hogy ne csak gazdasági területen, hanem a szegénység és kirekesztés ellen is cselekedjen.”⁹ Megintcsak remélni tudjuk, hogy ezek a szavak nem maradnak papíron, s valóságos eredményeket fognak hozni.

A szociális munka és az európai törekvések

A kirekesztés elleni küzdelem állami akarat, állami források, államilag garantált jogok nélkül nem megy. Az állami akarat fontosságáról már szóltam. A *források* azért kellenek, mert a peremre szorultak, a gazdaság szempontjából használhatatlanok és értéktelenek, teljes jogú tagságának biztosítása iszonyatosan költséges. És minthogy távolról sem biztos, hogy ha valakit sikerül segíteni a talpraállításban, arra azután profitábilis munkaerőként szükség lesz, ez a „befektetés” a költségek és hasznok szempontjából, azaz a piaci logika szerint, soha meg nem térül. Ezért van mulhatatlanul szükség a közös (államinak nevezett) forrásokra. *Jogok* nélkül pedig nincs társadalmi tagság, „szociális ál-

⁹ European Commission (2001) Social Exclusion: Commission Takes First Step Towards EU Poverty Strategy. (Web)

lampolgáriság”, emberi méltóság, az életet emberhez méltóvá tévő jogok nélkül egyszerűen nem érdemes a kirekesztés gyengítésére törekedni. A jogok sérülékenysége vagy gyengesége a kirekesztés melegágya.

Mindemellett a kirekesztettek nem találkoznak „az állammal”. A kirekesztés a társadalmi struktúrárólódás egy vetülete, az okok a globális és nemzetállami trendekkel függnék össze. Ám a kirekesztettek mindig „helyben” vannak, legyenek falusi munkanélküliek, gyesből élő egyedülálló anyák, a lift nélküli harmadik emeleten lakó mozgáskorlátozottak, cigánysoron élők, budapesti hajléktalanok. Nagy nemzeti nekibuzdulások, országos stratégiai programok, ha lennének is, automatikusan nem érik el őket. Ezért hangsúlyozza az Európai Közösség már az Első Szegénység-program tanulságai óta a közösségi szerveződések, a közösségi munka fontosságát. És ezért van igaza Szalainak, hogy aki befogadó akar lenni, annak „feltétlenül helyben és a személyközi közösségi tevékenységek platformjain kell cselekednie”.

A helyi közösségben pedig, ha hajlandóság van is, szakértelem nem biztos, hogy van ahhoz, hogy a már súlyosan kirekesztettek – legyenek gyerekek vagy felnőttek – közösségbe való visszaújtját megépítsék. Hozzáértés, empátia, tárgyalóképesség, és gyakran jogosítványok is kellene, ha kevesebb kilakoltatást szeretnénk, ha azt akarjuk, hogy a kisegítő osztályba helyezett, amúgy egészséges gyerekek száma csökkenjen, ha valami megoldást kellene találni annak, aki két éve munka nélkül van, és már jövőjét és személyiségét egyaránt feladta. A szociális munka és a szociális munkások – akik között magam a gyermekvédelmi szakembereket is számon tartom – szerepe perdöntő ebben a munkában. Van azonban egy sor feltétele annak, hogy munkájuk eredményes lehessen.

A megfelelő szociális szolgálatoknak mindenütt elérhetőnek kellene lenniük. Ezt a EU Társadalmi Összetartozás Tervei sokszor, sok formában megkövetelik. A KSH egy nagyon időszerű újabb jelentése (2002) szerint formailag a gyermekvédő szolgálatokkal nem állunk rosszul. Csupán a települések 15 százalékában nem biztosítják ezt az önkormányzatok, de a gyerekek csak kis hányadánál létezik e hiány, mert a 2000 lakos feletti településeken többnyire elérhető a szolgáltatás. (A népesség mindössze 3 százaléka él a „lefedetlen” falvakban.) Azt azonban más forrásokból és tapasztalatokból tudjuk, bár adataink nincsenek,¹⁰ hogy ennél a törvény szerint kötelező alapellátásnál a formai megoldás számos esetben nem jelent lényegi változást. Sok helyütt félállásban, alkalmasint kényszerűségből látja el valaki ezt a feladatot. Gyakorta hiányzik a szükséges szakképzettség, s a szociális munkás szemlélete, a partneri segítő szemlélet messze nem általános. A családsegítő szolgálatokkal formailag is rosszabb a helyzet. A statisztika szerint 1,7 millió ember ellátatlan, az 5000 fő alatti települések

10 Az OEP néhány szakmai szervezet bevonásával 2000 táján készített egy adatgyűjtést és jelentést a gyermekvédelmi szolgálatokról. Tudomásom szerint ez a jelentés érthetetlen módon nem került nyilvánosságra.

felében nincs, nem elérhető a szociális munkás szolgáltatás. Egyébként még nem is találtuk ki elég jól, hogy hogyan lehet „táv-szociális-munkát” végezni. A kisebb településeken nemcsak forrás nincs elég, de többnyire szükség sincs főfoglalkozású szociális munkásra vagy gyerekvédőre. Viszont amikor igazán nagy a szükség, akkor mégis csak egy ideig helyben kellene lenni.

A második feltétel tehát a pénz, ami nincs, vagy legalábbis sosincs elég. Az országot lefedő szolgáltatásokra, képzésre, továbbképzésre, a szakma megbecsülését kifejező és tisztességes megélhetést biztosító fizetésekre a mainál sokkal több forrás kell. A szociális munka sosem lesz a nagy anyagi előnyökkel járó, legjobban fizetett szakmák között. Nem erre szerződünk. Ám a tisztességes megélhetés, és a más szakmákkal való „versenyképesség” szükségesek.

A harmadik feltétel a szakma folytonos megújulása, s e közben a szakma, mint hivatás legalább részlegesen megtartása. A globalizált világ neoliberais eszmerendszere sok hivatást kikezdett. A szociális munkában, mint az oktatásban-nevelésben vagy a gyógyításban legalább két olyan új követelmény van, amelyek épp a felelős hivatásszerűséget kezdik ki. Az egyik a piaci követelményekhez igazodó költség-haszon probléma, amelyet már említettem. A források végesek, az emberi problémák szinte végtelenek. Bármilyen kegyetlennek tűnik is, számolni kell, hogy mire van elég pénz, mit kényszerülünk elhanyagolni. Azonban azzal is számolni kellene, hogy a piaci logika szerinti rövid távú és pénzben mérhető költségek és hasznok nem tudják kifejezni sem az emberi, egyéni és családi szenvedések költségét, sem a hosszabb távú egyéni és társadalmi hasznokat, mondjuk azt, hogy egy gyerek elkerüli a munkanélküli vagy bűnözői sorsot, vagy hogy a társadalom összetartozása erősebbé válik, feszültségei pedig kisebbek lesznek. Nem eléggé tudjuk, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a szociális munkában a pénz egyre erősebb, és a humánus nehezen kifejezhető, alig számszerűsíthető érdekeit. Lehet, hogy itt a receptek és pontos szabályok mellett, és persze a jogok maximális tiszteltetésével sokféle megoldást a kreatívan gondolkodó, felelősen döntő szociális munkásra kellene bízni.

Ennek a „puha” követelménynek mond ellent a másik új ideológikus trend, amit „menedzserizmusnak” neveznek. A teljesítmény mérhetősége, a pontos, átlátható, egyértelmű szabályok valóban fontosak. A baj az, hogy teljesítmény és minőség ellenőrizhetősége lassan fontosabbá válnak, mint a teljesítmény és a minőség, amelyek mindig csak részben mérhetők. Én mindig a számok embere voltam, tudom, hogy a tények ismerete nélkül sem tervezni, sem beavatkozni, sem a beavatkozás helyességét utólag értékelni nem lehet. De azt is tudom, hogy sok minden mérhetetlen – kivált azokban a hivatásokban, amelyekben a racionalitás és szakszerűség egyfelől, a humánus és erkölcs másfelől szétválaszthatatlanok. Márpedig a szociális szakma ilyen.

Hadd idézzem ennek megvilágítására Zygmunt Baumant, aki az Amszterdami Szociális Munkás Képző Iskola századik évfordulóján,

2000-ben épp a szociális munka megszüntethetetlen erkölcsi tartalmáról beszélt.

„Amikor Isten megérdezte Káint, hogy hol van Ábel, Káin dühösen egy másik kérdéssel válaszolt: »Talán őrzője vagyok én testvéremnek?« A huszadik század legnagyobb filozófusa, Emmanuel Levinas ezt így kommentálta: *minden erkölcstelenség ezzel a dühös kérdéssel kezdődött*. Természetesen őrzője vagyok a testvéremnek. ... Akár elismerem, akár nem, testvérem őrzője vagyok, mert a testvérem jóléte azon múlik, amit teszek, vagy nem teszek. És azért vagyok erkölcsi lény, mert ezt a függést felismerem, és elfogadom az ebből adódó felelősséget.”

A szociális munka napján talán érdemes minderről elgondolkodni.

Hivatkozások

- Atkinson, Tony, Bea Cantillon, Eric Marlier and Brian Nolan (2001): *Indicators for Social Inclusion in the European Union*. Bruxelles: European Commission.
- Barry, Brian (1998): *Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income*. CASEpaper, CASE/12, LSE: London
- Dennet, J.–James, E.–Room, G.–Watson, P. (1982): *Europe against poverty*. London, Bedford Square Press
- Duffy, Katherine, (1995): *Social Exclusion and Human Dignity in Europe: Background report for the proposed initiative by the Council of Europe*, Strassbourg CDPS(95) 1 Rev.
- Ferge Zs. (2002): A magyar szociális törvénykezés tíz éve. *História*, XXIV. évf. 3. sz. 18–22 o.
- Ferge Zsuzsa: Kétébességű Magyarország (2002): Előadás a Magyarország társadalmi helyzete, kulcsfontosságú kihívások a társadalmi kirekesztődés elleni harcban c. témához az Európai Unió Bizottsága és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium égisze alatt szervezett Magyar Nemzeti Szemináriumon a társadalmi beilleszkedésről. 2002 július 18.
- Központi Statisztikai Hivatal (2002): 5. *Alapinformációk a települési önkormányzatok szociális tevékenységéről 2000*. Szociális Statisztikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Szalai Júlia (1998): A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar. In: *Uram, a jogaimért jöttem*. Esszék, tanulmányok. Új Mandátum, Budapest.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. A tanulmány a Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium megbízásából készült az 2002. július 18-án az Európai Unió és Magyarország közös megrendezésében „Magyar Nemzeti Szeminárium a társadalmi beilleszkedésről” címmel tartott tanácskozás háttéranyagaként.
- Washington, John and Ian Paylor (1998) Europe, social exclusion and the identity of social work. *Journal of Social Work*, vol 1., no. 3. pp 327–338.